

VAN-E IDŐ?

Óh idő, futós idő!
Eszteink sasszárnyadon repülnek;
Vissza hozzánk egy se jó,
Mind a setét kaósz ölébe dülnek.
Óh idő, te egy egész!
Nincsen neked sem kezdeted, se véged;
És csupán a véges ész
Szabdalt fel apró részeidre téged.
Téged szült-é a világ?
Vagy a világot is te szülted éppen?
Mert ha csak nincs napvilág,
Nem mérhetünk időt mi semmiképpen.
Hátha tőled, óh idő!
Te aki mindenünket öszverontod,
A nap is holtszénre fő?
És láncodat magad zavarba bontod?
Mert, ihol lám, mindenek,
Bár bírtanak szépséggel és erővel,
Változást szenvedtenek,
Vagy semmiségbe mentek ők idővel.
(Csokonai Vitéz Mihály)

Nincs! Vághatná rá a választ a mai modern, sőt posztmodern ember, aki az eszeveszett rohanása közben csak azt az egyet érzékeli az őt körülvevő materiális világból – lévén, hogy finom érzékelései elsorvadtak –, hogy nincs idő. Futásban vagyunk magunkkal, magunk elöl, magunkat üzve. Sokszor nemesebb cél nélkül, céltalanul, célt tévesztve, csak a rohanásért.

Nehéz az időről bármit is állítani, kijelentő módban mondani, leírni, Uram bocsá' kinyilatkoztatni. „Mi hát az idő? – veti fel Ágoston. – Ha senki sem kérdezi, tudom; ha kérdezik tőlem, s meg akarom magyarázni, nem tudom. Mégis nagy merészen állítom: tudom, ha semmi el nem múlnék, nem beszélhetnék múlt időről, ha semmi nem következne, nyomát sem lelnék a jövő időnek, és ha semmi sem volna jelen, hiányoznák akkor a jelen idő. Ámde miképpen van ez a két idő; múlt és jövő, ha a múlt már nincsen és jövő még nincsen? A jelen pedig, ha mindig jelen maradna, s nem zuhanna a múltba, nem idő volna, hanem az örökkévalóság.” (*Confessiones XI.*). A középkor vége felé Daniel Czepko imígyen fogalmazott: "Nem volt idő előttem, s utánam sem leszen. Envelem született, és sírba tér velem." A középkori tradicionális szemlélet viszont a 365 napot, mint időt körnek látja, és ebben a körben vannak kitüntetett pontok, az ünnepek, sőt mindegyik napnak megvan a maga arculata, majdnem mindegyiknek külön neve is van. A szakrális idő mára már karácsonyi vásárrá, farsangi mulatsággá, húsvéti locsolkodássá, Valentin-nappá silányult.

A gondolkodó ember mindig kíváncsian tette fel az idővel kapcsolatos kérdést önmagának s próbált választ is adni, mely bizonyára kora sajátos szemléletét is tükrözte abba vissza. Az ókori zsidó gondolkodásban az idő tartalommal megtöltött valóságot jelentett. „Kezdetben teremté Isten az eget és a földet.” (*Ter 1. 1.*) A kezdet megtöltődik tartalommal, elindul a teremtés, és már van idő, s az időben lassacskán meglesz mindennek a helye, és mindennek meglesz a maga ideje is. „Isten elválasztotta a világosságot a sötétségtől. A világosságot nappalnak nevezte Isten, a sötétséget pedig éjszakának. Aztán este lett és nappal: az első nap.” (*Ter 1. 4-5.*) Nem csak a természetben van meg mindennek az ideje (éjszaka, nappal, az évszakok stb.), hanem minden emberi tevékenységnek, sőt még az érzelmek is ideje van: „Mindennek rendelt ideje van és ideje van az ég alatt minden akaratnak. Ideje van a születésnek és ideje a meghalásnak; ideje az ültetésnek, ideje annak kiszaggatásának, a mi ültettetett. Ideje van a megölésnek és ideje a meggyógyításnak; ideje a rontásnak és ideje az építésnek. Ideje van a sírásnak és ideje a nevetésnek; ideje a jajgatásnak és ideje a szökdelésnek. Ideje van a kövek elhányásának és ideje a kövek egybegyűjtésének; ideje az ölelgetésnek és ideje az ölelgetéstől való eltávozásnak. Ideje van a keresésnek és ideje a vesztésnek; ideje a megőrzésnek és ideje az eldobásnak. Ideje van a szaggatásnak és ideje a megvarrásnak; ideje a hallgatásnak és ideje a szólásnak. Ideje van a szeretésnek és ideje a gyűlölésnek ideje a hadakozásnak és ideje a békességnek.” (*Prédikátor könyve, 3. 1-9.*)

Az ókori görögök sem tudták másként elképzelni az időt anélkül, hogy ne társítanák hozzá a teret. Ebben a térbeli rendben lát minden időt. Platón és Arisztotelész is az időről ugyanúgy vélekedik, mint a dolgokról. Ugyanis a dolgok érzékelhetőkre, láthatókra és láthatatlanokra (örök) csoportosíthatók. Ennek megfelelően a különböztethető meg a földi, az érzékelhető idő és az örök változatlan idő, azaz az ideák világa, amely mozdulatlan, nyugalomban van. Így a földi idő csupán ennek a tökéletes, örökkévaló időnek a gyatra utánezata, mása. Plótinosz háromféle idővel dolgozik, de mindháromat jelennek nevezi: a jelen idő aktualitásával, múltbeliségével és eljövendőségével számol. Tehát a jelen nem egy végleges abszolút jelen, hanem egy relatív tájékozódási pontunk ahhoz, hogy bármikor el tudjunk igazodni a világban.

A hinduizmusban gyökerező vallásokban, így a buddhista felfogásban az élőlények a ciklikusan ismétlődő világkorszakok során át különféle anyagi -állati, emberi és növényi- testekben örökösen újjászülető lények, alávetve a létforgatagnak, amely az öregség, betegség, halál és újjászületések folytonos ismétlődése. A lények szanszárába kerülését a karma, a következményekkel járó cselekedet törvénye okozza. Buddha tanítása szerint az emberi élet végső célja a nirvána elérése, megszabadulás a szanszárából a szenvedés és halál legyőzésével, azaz a vágyak kioltásával. Az egyén jó tettek véghezvitelével, elmélkedéssel fokozatosan eljuthat a nirvánába. Mi az örökkévalóság? – kérdi a tanítvány mesterét. Ez a pillanat az. – hangzik a mester válasza.

Az Újszövetség Jézusa, mint időtlen lép be az időbe, ahol tiszteletben tartja az itteni – időbéli – „játékszabályokat”. Ám Nikodémussal való beszélgetése során – mutat rá Bulányi György a K.I.O.-ban – összekavarja az igeidőket. „...kellene lennie a nyelvben egy időtlenségi időalaknak is. De nincs ott ilyen, mert az 'időtlenségi idő' – ez a kifejezés ellentmondás. A filozófia nyelve úgy segít ezen, hogy pl. így beszél: Az Isten időtlenül létezik. Azaz a jelen idejű igealak elé odateszi az 'időtlen' szót. De Jézus nem a filozófia nyelvével szól: Helyette az első állítmányban jövő helyett múlt időt használ, s a harmadikban a múlt és a jövő helyett jelent (K.I.O. 3. num. D.) Ekképpen: 'Senki sem emelkedhet föl a mennybe, csak az, aki alászállott a mennyből, aki a mennyben van.' (Jn 3. 13.)

A különböző vallásokban és kultúrkörökben az idő kérdésre eltérő válaszokat kaphatunk. A legmarkánsabb különbség azonban az úgynevezett Kelet és Nyugat időfelfogásában érhető tetten. Nevezetesen, míg Nyugat lineáris, folyamatos – múlt, jelen, jövő – dimenziójú időről beszél, addig a Keleten a ciklikusság, a végtelen sokszor történő ismétlődés a jellemző. Márai Sándor *Naplójában* olvashatjuk: „A keleti ember közömbös az idő iránt: optimista. Nagy távlatokban, közönyben él. Nincs pánikérzése, nem osztja fel apró szakaszokra, értékekre az időt. A kínai és az asszír közömbös volt az időmérték iránt. A napóra végül is más időt mutatott, mint később a homokóra, vagy ma a másodpercmutató. A szerkezetes óra tökéletesedése már összefügg a gépi civilizációba átmerevedő, veszélyérzettől áthatott 'pesszimista' nyugati kultúra emberének rekordvágyaival és szorongásaival.” Newton emígyen fogalmaz: 'Az abszolút, igaz és matematikai idő magától és saját természeténél fogva egyenletesen folyik, bármilyen máséhoz való viszonyítás nélkül.' (*Principia* 5.) Kant szerint az idő csak arra való, hogy a dolgok megjelenhessenek és létezhessenek benne. Hegel fontosabb princípiumot lát az idő kategóriájában, úgy véli a dolgok örökké ismétlődnek a természetben, következésképpen 'semmi új nincs a nap alatt'. Így a történelmi események is beilleszthetők egyfajta dialektikus rendszerbe. A történelem tehát felfogható úgy is, mint a háborúk és a békék dialektikus váltakozása. Vagy mint Marx tette - kificamítva mindenfajta történelmi időszemléletet - s minden eddigi történelmet az osztályharcok történelmévé emelte (züllesztette). Az ateista időfelfogás zárt rendszert képez, egy ember vonatkozásában az idő csupán a születéstől a halálig 'ketyeg'. Így aztán itt kell jól élni, hisz' egyszer él az ember. Az idő az anyag létformája. A másik 'oldal' Bergson elveti az idő objektív mivoltáról vallott tudományos nézeteket, nem úgy tekint az időre, mint olyan 'valamire', ami a dolgokat tartalmazza, amiben a világ történései lezajlanak. Miközben arra keres választ, hogy mit is jelent az irreverzibilitás, eljut a kétféle idő megkülönböztetéséhez. Létezik tehát egyrészt "az élőlények ideje, a teremtő idő", amely maradandóan életünk tartalma, melyben minden pillanatban benne él a múlt egésze. Ezt a megélt időt, a teremtő időt - amit egyértelműen az irreverzibilitás, az egyirányúság, azaz a korábbtól a későbbi felé haladás jellemez - Bergson tartamnak nevezi. A másik idő a fizikai jelenségek ideje, az egymásutániség világa, azaz "a fizikusok által használt egynemű idő, a Kant-féle szemléleti forma, mely a térhez hasonlít". A lélek olyan valami, aminek időtartama van. George Berkeley felfogásában az idő "az elmében lévő ideák egymásra következésétől elvonatkoztatva egyenletesen folyik, s minden létezőt felölel"; David Hume szerint pedig "szokatlan pillanatokból tevődik össze". Jorge Luis Borges ezzel szemben tagadja, hogy létezne egy egyedüli idő, amelyben minden történés láncszerűen összekapcsolódik: "Tagadom, hogy - az esetek nagy részében - létezik egymásutániség; tagadom azt is, hogy - az esetek nagy részében - létezik egyidejűség". Borges szerint az idő észbeli folyamat, amelyben minden pillanat autonóm: "A sebezhetetlen múlt semmi sem változtatható, se bosszú, se megbocsátás, se börtön, még csak a feledés sem. Éppilyen hiábavalónak tartom a reményt és a félelmet, amelyek mindig eljövendő eseményekre utalnak; tehát olyan eseményekre, melyek nem velünk esnek majd meg, hiszen mi a parányi jelen vagyunk. Minden átélt pillanatunk önmagában létezik, képzeletbeli összegük azonban nem létezik."

Borges idővel kapcsolatos vélekedéseire jellemző még a sorsszerűség egyfajta szürrealisztikus megjelenítése. "Az időrend tagadása, az én tagadása, a csillagvilág tagadása: megannyi nyilvánvaló kétségbeesés, egyszersmind titkos vigasz. Sorsunk nem a valóságatlansága miatt irtóztató; azért irtóztató, mert visszafordíthatatlan és vastörvényű. Az idő anyagából vagyok. Az idő folyó, mely magával ragad, ám én vagyok az a folyó; tigris, amely széttép, ám én vagyok az a tigris; tűz, amely elemészt, ám én vagyok az a tűz. A világ, sajnos, valóságos; én, sajnos Borges vagyok."

Látjuk tehát a kétfajta időfelfogás – lineáris és ciklikus – alapvetően különbözik egymástól. Míg a lineáris idő minden földi dolognak véget vet egyszer, így a tapasztalati realitással bíró dolgok időlegesen, múlandók. A ciklikus időben a vég és a kezdet összekötődik, ennek a totális örök visszatérésnek vetületei például az év- és napszakok váltakozása. És így gondolkodik a hinduista, buddhista hagyomány is, amikor reinkarnációról beszél. Sőt Jézus is valamiféle ciklikus időben gondolkodik „Bizony, bizony mondom néked: ha valaki újonnan nem születik, nem láthatja az Isten országát.” (Jn 3. 3.) Nikodémus pedig lineárisan: Míódon születhetik az ember, ha vén? Vajon bemehet-e az ő anyjának méhébe másodszor, és születhetik-e? (Jn 3. 4.) Ezért is nem érthették meg egymást. A farizeusok egyenest ördögtől megszállottnak mondják Jézust, és szeretnék megkövezni őt ilyen mondataiért: „Bizony, bizony mondom néktek, ha valaki megtartja az én beszédemet, nem lát halált soha örökké. (Jn 8. 51.)” Monda nekik Jézus: Bizony, bizony mondom néktek: Mielőtt Ábrahám lett, én vagyok. (Jn 8. 58.) Ciklikus időszemléletet sugároz még az „...ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.” (Lk 22. 19.) Jézus jelen idejű felszólítása a múltból táplálkozik (nizán 15., peszach) – és a jövőbe mutat. S amikor a múlt – jelen – jövő így egyetlen pillanatba képes kulminálódni, adja meg az átváltozás és a beteljesedés valóságát.

Jellemző még az időről alkotott nyugati szemléletre, hogy eszkatológikus, vagyis az emberiség egy nem teljesen körvonalazható, de jövőbeli végzet felé halad. Még szólni kell a materialista, ateista időfogalomról, mely szerint nem létezik anyagtól független idő. Ha anyag nem létezne, az idő is megszűnne. A nyolc óra munka, nyolc óra pihenés, nyolc óra szórakozás egyfajta torz ciklusos időfelfogás az elképzelések karikatúráját jelentheti csupán. A kapitalizmus rohanó, pénzsóvár szellemisége az időt a pénzzel felelteti meg, ez a 'time is money' világa, s ez hozzánk is beköszöntött.

A tudomány is igyekszik az idő fogalmát minél szabatosabban definiálni; a fizikai idő teljes objektivitással bír, és csak az anyag illetve a tér vonatkozásaiban érthető meg. A fizika nagy pontossággal mérni is tudja az időt, az atomóra pontosságára jellemző, hogy 300 ezer évenként késik, vagy siet legfeljebb egy másodpercet. Minő objektivitás! Einstein relativitás elmélete szerint egy igen nagy sebességgel mozgó óra lassabban jár, tehát egy fénysebességgel közlekedő személy visszatérve a Földre mit sem öregszik.

Metafizikai megközelítéssel két tengelyt képzelhetünk el, egy horizontális és egy vertikális. A horizontális tengely mentén folyik az életünk; nagyban ez a történelem, a negatív hagyomány. Ezen a tengelyen érzékeli az ember a tér-idő dimenziót, melynek foglya. A vertikális tengely az isteni bekapcsolódás, a horizontálisból nézve ez a metafizika, itt nincs tér, s nincs idő, ez az örök és végtelen. Ez az 'nemcsak kenyérrel él az ember.' (Mt 4. 4.) Sajátossága a horizontális tengelynek, hogy róla bármely időpillanatban 'elérhető' a vertikális: az Isten Országáa bármikor megvalósítható.

A nyelv és a nyelvtan is 'árulkodik' az ő sajátos időfelfogásáról. A legtöbb nyelv nyelvtani rendszerében fellelhető a klasszikus hármastagozás: a múlt – jelen – jövő, mint igeidő. Sőt az igeidőkön belül differenciálódást is tapasztalhatunk: Present, Past, Future (continuous, simple, perfect). Ám egynemely keleti nyelv nem ismeri az igeidőket. A magyar nyelvben az idővel kapcsolatos kifejezések egy jelentős része az időjáráshoz kapcsolódik. A többi kifejezés az idővel kapcsolatos gondolkodásunkat tükrözi, így beszélünk az idő vasfogáról, és az idő jótékony, mindent megoldó képességéről. O. Nagy Gábor idézi még a Magyar szólások és közmondásokban: 'Az idő jár, senkire nem vár. Idő szolgál, senkit nem vár. Az idő folyton foly, meg nem eszi a moly. Az idő néha anya néha mostoha. Elmúlt időt ne sirass! Az idő kideríti az igazságot. Legjobb orvos az idő.'

A keleti gondolkodás ciklikus felfogása valamint a pillanat és az örök 'Egy'-sége Mohás Livia és József Attila gondolataiban fogalmazódik meg újra: 'Az időre korántsem az a legjellemzőbb, hogy múlik, inkább az, hogy örökké körbejár. Csakhogy annyiféle körítést, koloncot, csip-csup elemet hurcol magával, ezektől nehéz észrevenni, hogy a lényeg egy és ugyanaz. Minden ismétlődik, ha spirálisan is, csak más-más ruhában.' (Mohás Livia)

'Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit száz ezer ős szemléltet velem.'

(József Attila, A Dunánál)

És, hogy milyen gondolatokat ihlet meg az idő egy másik költőben, álljon itt *Babits Mihály* 'Esti kérdés' című filozofikus verse:

Midőn az est, e lágyan takaró
fekete, síma bársonytakaró,
melyet terít egy óriási dajka,
féltett földet lassan eltakarja
s oly óvatossan, hogy minden fűszál
lágy leple alatt egyenessen áll
és nem kap a virágok szirma ráncot
s a hímes lepke kényes, dupla szárnyán
nem veszi a szivárványos zománcot
és úgy pihennek e lepelnek árnyán,
e könnyű, síma, bársonyos lepelnek,
hogy nem is érzik e lepelt tehernek:
olyankor bárhol járj a nagyvilágban,
vagy otthon ülhetsz barna, bús szobádban,
vagy kávéházban bámészan vigyázd,
hogy gyujtják sorban a napfényü gázt;
vagy fáradtan, domb oldalán,
ebeddel nézzed a lombon át a lusta holdat;
vagy országúton, melyet por lepett el,
álmos kocsisod bóbiskolva hajthat;
vagy a hajónak ingó padlatán
szédülj, vagy a vonatnak pamlagán;
vagy idegen várost bolygván keresztül
állj meg a sarkokon csodálni restül
a távol utcák hosszú fonalát,
az utcalángok kettős vonalát;
vagy épp a vízi városban, a Riván
hol lángot apróz matt opáltükör,
merengj a messze multba visszaríván,
melynek emléke édesen gyötör,
elmúlt korodba, mely miként a bűvös
lámpának képe van is már, de nincs is,
melynek emléke sohse lehet hűvös,
melynek emléke teher is, de kincs is:
ott emlékektől terhes fejedet
a márványföldnek elcsüggesztheted:
csupa szépség közt és gyönyörben járván
mégis csak arra fogsz gondolni gyáván:
ez a sok szépség mind mire való?
mégis arra fogsz gondolni árván:
minek a selymes víz, a tarka márvány?
minek az est, e szárnyas takaró?
miért a dombok és miért a lombok
s a tenger, melybe nem vet magvető?
minek az árok, minek az apályok
s a felhők, e bús Danaida-lányok
s a nap, ez égő szizifuszi kő?
miért az emlékek, miért a multak?
miért a lámpák és miért a holdak?
miért a végét nem lelő idő?
vagy vedd példának a piciny fűszálat:
miért nő a fű, hogyha majd leszárad?
miért szárad le, hogyha újra nő?

Wass Albert így ír egy helyütt: „Sok idő telt-e el vagy kevés? Fogalma sem volt már. Maga az idő elnyúlt körülötte, mint a keletlen tészta, súlyosan és ragacsosan s a massa körbe belelógott a semmibe.